

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ
КУЛЬТУРИ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ**

Аналітична доповідь

Київ – 2012

УДК 504(477)
П 78

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Автори:

Скалецький Ю. М., д. мед. н., доцент;
Бірюков Д. С., к. т. н.;
Мартюшева О. О.;
Яценко Л. Д.

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

П 78 **Проблеми** впровадження культури безпеки в Україні : аналіт. доп. / Ю. М. Скалецький, Д. С. Бірюков, О. О. Мартюшева, Л. Д. Яценко. – К. : НІСД, 2012. – 56 с.

ISBN 978-966-554-177-6

Проаналізовано міжнародний та вітчизняний досвід формування культури безпеки як наукової, організаційної та світоглядної концепції. Досліджено дані, що свідчать про значні втрати для економіки та суспільства, спричинені нехтуванням принципів культури безпеки. Запропоновано рекомендації, врахування яких прискорить впровадження культури безпеки в Україні, що є значним резервом для підвищення загальної безпеки життєдіяльності населення.

У додатку надано матеріали засідання «круглого столу», що відбувся 22 червня 2012 року в Національному інституті стратегічних досліджень.

ISBN 978-966-554-177-6

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2012

ВСТУП

Безпека – одна з найбільших цінностей людини і суспільства. Проте саме внаслідок значних проблем міжнародної, регіональної, державної, техногенної безпеки та порушення безпеки праці мільйони людей гинуть, страждають із-за травм та професійних хвороб. У глобальному вимірі людство саме через ці проблеми щороку зазнає збитків на сотні мільярдів доларів США.

На міжнародному і регіональному рівнях, в окремих державах створені міжнародні організації, союзи, агентства, міністерства й відомства для протидії викликам безпеці у різних сферах, удосконалюються міжнародне право й національні законодавства, а також системи протидії загрозам миру, людині та навколишньому середовищу. Однак ситуація принципово не змінюється на краще. Системи безпеки з використанням спеціальних органів і підходів, заснованих на виконанні умов, стандартів і вимог, значною мірою вичерпали себе для подальшого поліпшення власне безпеки.

Пошук нових підходів до запобігання війн, техногенних катастроф, виробничого травматизму і професійних хвороб триває. Двадцять п'ять років тому Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ) був сформований новий концептуальний підхід до визначення безпеки атомних електростанцій (АЕС). Зокрема, було використано поняття, зміст якого містить детермінанти загальнолюдської та професійної культури. Відтак було здійснено перехід від визначення понять техніки і психології безпеки АЕС до утворення концепції культури безпеки, яка сьогодні стала одним із фундаментальних принципів забезпечення безпеки не тільки у ядерній галузі, а й в усіх сферах життєдіяльності. Таким чином, МАГАТЕ дещо випередило інші міжнародні організації у сфері використання культурологічних цінностей при вирішенні конкретних прикладних завдань у сфері забезпечення безпеки.

Гуманізація систем безпеки є проявом загальносвітових тенденцій, що підтверджує аналіз напрацювань, отриманих під час проведених на стику тисячоліть міжнародних заходів, а саме: Міжнародного року культури світу (2000 р.), Саміту тисячоліття (6–8 вересня 2000 р.), Міжнародного року діалогу між цивілізаціями (2001 р.). Саме у результаті цього аналізу з'являються такі терміни, як «культура миру», «культура міжнародної безпеки», «культура національної безпеки». Дані словосполучення є свідченням того, що саме людині, яка приймає відповідальні рішення, що можуть мати суттєві наслідки для безпеки, і яка

безпосередньо виконує небезпечні операції чи опосередковано впливає на безпеку, делегуються права контролю за безпекою у вигляді самоконтролю. Тобто у кожного передбачається стійка прихильність до культури безпеки. Свідченням цього є використання концепції культури безпеки в інших небезпечних галузях діяльності, таких як авіація та космонавтика, а також в охороні праці взагалі.

Концепція культури безпеки розглядається як механізм виявлення прихованих дефіцитів безпеки та підвищення рівня безпеки понад вимоги законодавства і регулюючих органів.

КУЛЬТУРА БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ: ПОТОЧНА СИТУАЦІЯ, ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

Ситуація у сфері безпеки, що складається під впливом сучасних динамічних процесів, основою яких є глобалізація, науково-технічний прогрес, інформатизація та посилення антропогенного навантаження на навколишнє середовище, супроводжується виникненням нових ризиків та загроз для людей. Тому питання безпеки життя та здоров'я людини розглядається як пріоритетне в контексті забезпечення сталого розвитку держави й суспільства. Так, концепцією сталого розвитку, прийнятою у 90-ті рр. минулого століття, дії, спрямовані на забезпечення безпеки людей в усіх сферах життєдіяльності (матеріально-виробничій, побутовій, соціально-політичній, культурній та духовній), визнані пріоритетними для світової спільноти в умовах глобалізації.

В Україні створені міцні підвалини державної політики у сфері забезпечення безпечних умов життєдіяльності, зокрема прийнята законодавча база, яка ґрунтується на Конституції України і включає закони у сфері охорони здоров'я, охорони праці, охорони навколишнього середовища, безпеки дорожнього руху, цивільної оборони та цивільного захисту. За роки становлення незалежності створені відповідні інституції, зокрема у 1993 р. – Національна рада з питань безпечної життєдіяльності населення¹. Маючи статус надвідомчого координаційного і методологічного центру з упровадження сучасних підходів до покращення ситуації у сфері безпеки, Національна рада, на превеликий жаль, досі себе ніяк не проявила.

¹*Про створення Національної ради з питань безпечної життєдіяльності населення* : постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.1993 р. № 733 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/733-93-%D0%BF>

Враховуючи той факт, що відповідні знання, уміння та навички є необхідною умовою безпечної поведінки людини, цим питанням приділяється значна увага в освітній сфері. Зокрема, на основі напрацювань закордонних і вітчизняних науковців у сфері безпеки в Україні реалізується концепція освіти з напрямку «Безпека життя і діяльності людини», відповідно до якої викладається комплекс дисциплін, а саме валеологія, екологія, охорона праці, ергономіка, цивільна оборона. Чільна увага при цьому приділяється проблемам безпеки життєдіяльності.

Разом з тим існуючий стан справ свідчить про те, що наявність у людей сукупності знань та умінь є недостатнім для забезпечення безпеки. Важливо, щоб безпека стала пріоритетною ціллю та внутрішньою потребою окремої людини, колективу та суспільства. Цього можна досягти шляхом формування нового світогляду, системи ідеалів і цінностей, норм і традицій безпечної поведінки, тобто становлення цілісної культури безпеки як елементу загальної культури, що дозволяє реалізувати захисну функцію людей. Ця культура має базуватися на наукових і системних підходах.

Поняття «культура безпеки» вперше з'явилося у процесі аналізу причин і наслідків Чорнобильської аварії, здійсненого МАГАТЕ. Було визнано, що саме відсутність культури безпеки стала однією з причин трагедії. Міжнародна консультативна група з ядерної безпеки при генеральному директорі МАГАТЕ запропонувала наступне визначення цього поняття: «Культура безпеки – це такий набір характеристик і особливостей діяльності організацій та поведінки окремих осіб, який встановлює, що проблемам безпеки атомних станцій як таким, що мають вищий пріоритет, приділяється увага, яка визначається їх значущістю»².

Услід за МАГАТЕ концепцію культури безпеки підтримали Міжнародна організація праці (МОП), Міжнародна організація цивільної авіації, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Всесвітня організація трубопровідного транспорту, Міжнародна асоціація з радіаційного захисту та інші авторитетні міжнародні інституції. Відтак поступово цей термін почали розповсюджувати на всі сфери людської діяльності та застосовувати як до окремої людини, так і до суспільства загалом. У науковій літературі культура безпеки визначається як рівень розвитку людини і суспільства, що характеризується значущістю забезпечення безпеки життєдіяльності у системі особистісних і со-

²Культура безопасности. Доклад Международной консультативной группы по ядерной безопасности // Серия изданий по безопасности, № 75-INSAG-4. – Вена: МАГАТЭ, 1991. – 39 с.

ціальних цінностей, безпечної поведінки в повсякденному житті та в умовах небезпечних і надзвичайних ситуацій, рівнем захищеності від загроз і небезпек в усіх сферах життєдіяльності³. Виходячи із цього її складниками визнаються:

- на індивідуальному рівні – це світогляд, норми поведінки, індивідуальні цінності й підготовленість людини у сфері безпеки життєдіяльності;
- на колективному рівні – корпоративні цінності, професійна етика та мораль, підготовленість персоналу у сфері безпеки;
- на суспільному рівні – традиції безпечної поведінки, суспільні цінності, підготовленість усього населення у сфері безпеки життєдіяльності.

Про значимість впровадження концепції культури безпеки у сфері інформаційних технологій йдеться в директивах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)⁴. Згадані директиви «покликані допомогти розв'язати проблеми, що виникають у сфері інформаційної безпеки, яка швидко змінюється, шляхом заохочення формування культури безпеки». В них відзначається, що кожен учасник процесу (користувач інформаційних технологій) повинен мати відповідні знання, бути відповідальним, вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки власних інформаційних систем і мереж. Його дії мають бути узгоджені із цінностями демократичного суспільства, такими як необхідність відкритого й вільного обміну інформацією та захист персональних даних. Проте через недооцінку чи ігнорування проблем безпеки, що свідчить про недостатній рівень культури безпеки, щорічні втрати людства складають понад 10 % глобального валового продукту. За даними ВООЗ, у світі щорічно до 2 млн людей втрачає життя від виробничих травм, понад 2 млн – від надмірного вживання алкоголю⁵, близько 6 млн – від куріння⁶, крім того, сотні мільйонів травмуються й отримують професійні захворювання. Лише в Україні щороку кількість травмованих із втратою працездатності та загиблих людей внаслідок нещасних випадків виробничого характеру перевищує 10 тис. осіб (табл.1).

³Зорина, М. О. До проблеми визначення актуальності й особливостей формування культури безпеки життєдіяльності // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2010. – № 8. – С. 149–153.

⁴OECD Guidelines for the Security of Information Systems and Networks: Towards a Culture of Security. – Paris: OECD, 2002. – 28 p.

⁵Global health risks: mortality and burden of disease attributable to selected major risks. – World Health Organization, Geneva: WHO Press, 2009. – 62 p.

⁶Данные и статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.who.int/research/ru/>

Таблиця 1

**Умови та безпека праці на підприємствах України
за період 2000–2010 рр.⁷**

Показники	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість потерпілих з утратою працездатності, тис. осіб	34,3	21,2	19,7	18,8	16,5	12,8	12,2
у т. ч. зі смертельним наслідком	1,2	1,0	1,0	1,1	0,9	0,6	0,6
Кількість людино-днів непрацездатності	1251	769	746	706	653	505	492
у т. ч. на одну тис. працюючих	99,7	65,7	63,6	61,6	56,7	46,8	47,4
Кількість працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, тис. осіб	3315	1598,5	1420,9	1512,1	1410,8	1309,4	1283,3

За період 2000–2010 рр. на виробництві було травмовано близько 250 тис. осіб. За цей час загинули понад 11 тис. працівників, з них понад 70 % – люди віком до 40 років, які могли б дати ще чималу користь суспільству. Слід відзначити, що офіційна статистика свідчить про постійне зменшення останнім часом кількості загиблих і травмованих на виробництві, але це не дає підстав стверджувати про нормалізацію ситуації у сфері безпеки. *Така позитивна тенденція частково пояснюється значним скороченням загальної чисельності найманих працівників підприємств України із 16,0 млн у 2000 р. до 12,6 млн у 2010 р. (у промисловості відповідно з 4,5 млн до 3,0 млн осіб) та великою кількістю працівників, зайнятих у неформальному секторі економіки, які здебільшого працюють у неприйнятних умовах, позбавлені необхідного соціального захисту та не відображаються у статистичній звітності.*

На жаль, періодично з'являються трагічні повідомлення про загибель людей, які працюють на нелегальних копанках, де, зрозуміло, не здійснюється жодний контроль за дотриманням вимог безпеки й не застосовуються технічні засоби рятування⁸. Нині високим залишається рівень професійної захворюваності, що безпосередньо пов'язано з не-

⁷За даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁸З копанки біля Єнакієвого на поверхню підняли тіла трьох загиблих шахтарів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ntn.ua/uk/news/catastrophes/2012>

задовільним станом санітарно-гігієнічних умов праці на виробництві. В цілому в економіці 28,9 % працівників працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, в окремих галузях промислової діяльності цей показник перевищує 70-відсоткову позначку⁹. Виробничий травматизм і високий рівень професійних захворювань свідчать про низький рівень культури безпеки у виробничій сфері, що великою мірою зумовлено станом виробничих фондів. Більша частина основних виробничих засобів в Україні фізично зношена та морально застаріла, ступінь їх зносу в окремих галузях економічної діяльності перевищує 60 %, а рівень оновлення знаходиться в межах 0,4–9 % (рис.1).

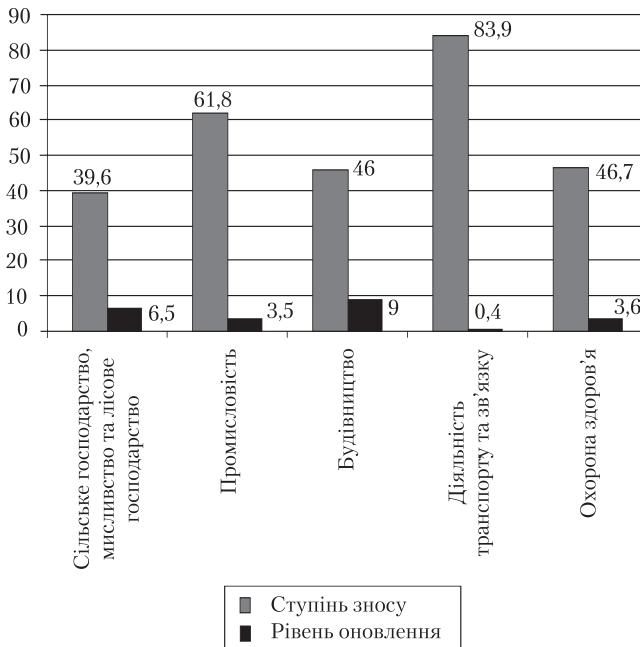

Рис. 1. Ступінь зносу та рівень оновлення основних засобів за видами економічної діяльності у 2010 р., %¹⁰

⁹Стан умов праці найманих працівників у 2011 році / Державна служба статистики України // Статистичний бюлетень. – 2012. – 26 с.

¹⁰Статистичний щорічник України за 2010 рік.

Ігнорування та порушення норм і правил охорони праці, службова недбалість, значні вади організації праці, експлуатація основних засобів, що знаходяться у критичному стані, – усе це пов'язано з низьким рівнем культури виробничої безпеки, а наслідки цих негативних явищ є важким тягарем для економіки держави та суспільства в цілому. Хоч офіційна статистика не містить повних даних про розмір збитків, завданих виробничими травмами, зокрема зі смертельним наслідком, цілком зрозуміло, що вони коштують суспільству надто дорого як у фінансовому, так і в соціальному аспектах. На жаль, нині як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі єдиного методологічного підходу до оцінки вартості життя не існує. Але цілком зрозуміло, що у цю вартість мають включатися витрати на виховання та навчання загиблого, затрати на підготовку заміни втраченого працівника, втрачена вигода від продукції, яку міг би виготовити загиблий за роки своєї активної діяльності, витрати на утриманців загиблого, компенсаційні виплати його сім'ї, соціальні виплати тощо. Поширення корупції й тінізації економіки як свідчення низької культури взагалі й культури безпеки зокрема на політичному рівні є одними з найсуттєвіших перепон на шляху до покращення ситуації з безпекою в Україні.

Про низький рівень культури безпеки, яка є елементом загальної культури, що реалізує захисну функцію людей, свідчить високий травматизм у побуті, від якого щороку потерпає від 2 до 4 тис. осіб¹¹, високі показники передчасної смертності від зовнішніх причин і поширення соціально небезпечних хвороб (табл. 2). Хоч чисельність потерпілих у невиробничій сфері також має позитивну тенденцію до зниження, але за показником потерпілих у розрахунку на одну тис. працюючих Україна втричі перевищує його значення в країнах Європи¹². До основних зовнішніх причин смертності в Україні відноситься смертність внаслідок дорожньо-транспортних пригод (ДТП) та випадкових отруєнь. Тільки протягом 2010 р. в Україні зареєстровано 204,1 тис. ДТП із постраждалими, внаслідок яких померло 4,7 тис. і травмовано 38,9 тис. учасників дорожнього руху. Тобто у 2010 р. на автошляхах країни кожної години ставалося 24 ДТП з потерпілими і за кожні дві години в ДТП втрачала життя одна людина. Основною причиною такої трагічної статистики визнається людський фактор, тобто низький рівень культури учасників дорожнього руху.

¹¹Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹²Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua/content/nasdopovid2011.html>

Висока смертність від соціально зумовлених хвороб (туберкульоз, СНІД, алкоголізм, куріння тощо) та зовнішніх причин смерті (нещасні випадки, отруєння, травми), переважання у структурі передчасної смертності причин, пов'язаних зі способом життя, наявність вагомої частки смертей, яких можна було запобігти, – усе це призводить до значних демографічних втрат (Див. табл. 2).

Таблиця 2

**Смертність населення від зовнішніх причин
в Україні по роках, тис. осіб¹³**

Причини смертності	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Від транспортних нещасних випадків	7,2	7,6	9,6	7,7	5,3	4,7
Випадкового утоплення	4,2	3,9	4,3	3,5	3,0	3,2
Нещасних випадків, пов'язаних з дією природних факторів	5,7	5,0	4,2	4,4	3,4	2,7
Випадкових отруєнь	14,1	12,2	11,7	11,5	8,4	6,6
Інших	38,8	35,9	36,2	34,3	28,8	26,8
Усього	70,0	64,6	66,0	61,4	48,9	44,0

Основною причиною передчасної смертності у побуті залишається неспроможність людини протистояти зовнішнім чинникам, таким як масове поширення нездорового способу життя, стреси, погіршення екологічних умов, неналежний рівень профілактичних заходів щодо попередження травматизму невиробничого характеру тощо. У результаті передчасна смертність виробничого та невиробничого характеру за масштабами, збитками та складністю вирішення проблем стала соціально значущим явищем. Людський фактор є основною причиною виникнення небезпечних техногенних ситуацій. Зокрема, це стосується пожеж, які завдають значної шкоди населенню (рис. 2), навколишньому середовищу та економіці країни. Тільки у 2011 р. їх зареєстровано 60790, внаслідок чого загинули 2869 осіб (у т. ч. 92 дитини), 1525 отримали травми (з них 139 дітей). Щорічні матеріальні втрати від пожеж останніми роками перевищують 2 млрд грн (рис. 3). Зокрема, у 2011 р. вони склали 2659 млн грн, з них прямі матеріальні збитки – 802,8 млн грн, побічні – 1856,9 млн грн. У 2012 р. за літні місяці на Херсонщині та у АРК унаслідок пожеж пошкоджено тисячі гектарів лісу, у т. ч. площі біосферного заповідника Асканія-Нова, гірсько-лісового Ялтинського природного заповідника. Секретар Ради національної безпеки і обо-

¹³ Складено за даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

рони України Андрій Ключев заявив, що збитки від масштабних лісових пожеж у Херсонській обл. попередньо оцінюються у понад 15 млн грн¹⁴. Такі колосальні збитки є тяжким тягарем для бюджету держави й суспільства загалом. Причиною виникнення цих пожеж здебільшого є людський фактор. Створюючи пожежонебезпечну ситуацію, люди не задумуються, якої масштабної шкоди вони можуть завдати не тільки нинішнім, а й майбутнім поколінням.

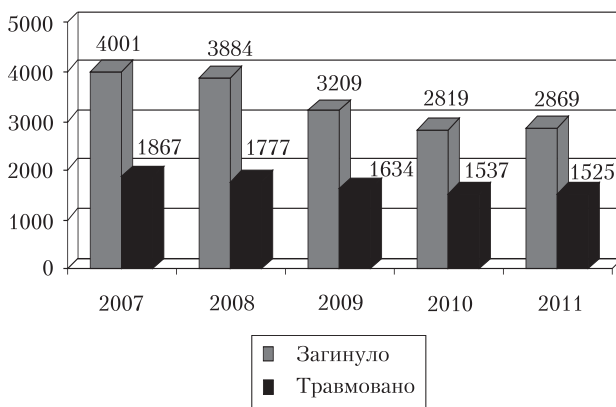

Рис. 2. Кількість загиблих і травмованих людей в Україні внаслідок пожеж, осіб¹⁵

Низький рівень культури безпеки є основною причиною загострення проблем охорони оточуючого середовища, що ставить під загрозу екологічну рівновагу та здоров'я нації. Щорічно в атмосферу викидається понад 6 млн т забруднюючих речовин; унаслідок економічної та побутової діяльності утворюється більше 400 млн т відходів на рік (станом на початок 2012 р. їх накопичилося 14,4 млрд т); у промисловому виробництві використовуються застарілі нераціональні ресурсозатратні технології та критично зношені основні фонди (табл. 3). У результаті такої діяльності протягом тривалого періоду

¹⁴Андрій Ключев: Попередня версія причини масштабних лісових пожеж у Херсонській області – підпал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245476320&cat_id=244274130

¹⁵Складено за даними Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://undicz.mns.gov.ua/files/>

природне середовище доведене до загрозливого стану. За станом навколишнього середовища сьогодні Україна є однією з найпроблемніших країн світу, про що свідчить її 87-ма позиція серед 163 країн у рейтингу екологічних досягнень 2010 р. (*Environmental Performance Index*)¹⁶, розрахованому фахівцями Єльського університету (США).

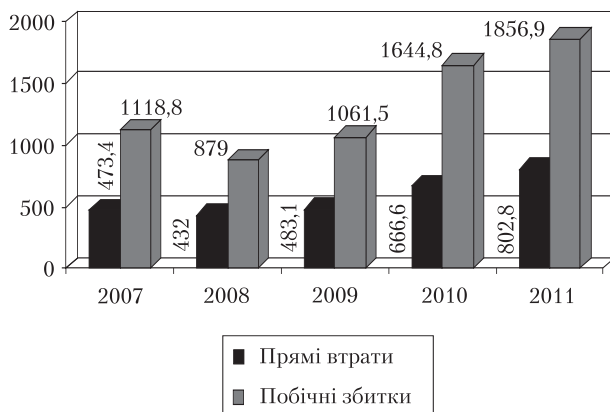

Рис. 3. Прямі та побічні матеріальні збитки від пожеж, млн грн¹⁷

Незважаючи на існування багаторівневої державної природоохоронної системи, витрачання значних бюджетних коштів і ресурсів міжнародної допомоги на природоохоронні заходи, екологічна ситуація в Україні не лише не покращується, але і має тенденцію до погіршення. Міжнародна спільнота та вітчизняні фахівці усвідомлюють, що було б великою помилкою вважати, що з екологічною кризою можна впоратися за допомогою лише економічних, організаційно-управлінських і технологічних важелів, удосконалюючи природозахисне законодавство. Екологічна криза в Україні значною мірою зумовлена цінностями та категоріями нашого технократичного суспільства, без коригування яких не можна змінити ситуацію у природоохоронній сфері на краще.

¹⁶*Environmental performance Index 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epi.yale.edu/Countries/>

¹⁷Складено за даними Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://undicz.mns.gov.ua/files/>

Захист природи має стати безумовним пріоритетом, без чого не може бути безпечного середовища життєдіяльності.

Таблиця 3

**Основні показники техногенного навантаження
на навколишнє природне середовище у 2000–2011 рр.¹⁸**

Показники	2000	2005	2010	2011
Викиди забруднюючих речовин у повітря, тис. т	5908,6	6615,6	6678,0	6877,3
Викиди діоксиду вуглецю, млн т	–	152,0	198,2	236,0
Скидання забруднених воротних вод у поверхневі водні об'єкти, млн м ³	3313	3444	1744	1612
Їхня частка у загальному водовідведенні, %	30,2	38,7	21,4	20,0
Утворення відходів I–IV класів небезпеки, тис. т	–	–	419191,7	447641,2
Частка відходів, розміщених у спеціально відведених місцях чи об'єктах, усього, %	–	–	80,6	61,9
Витрати на охорону навколишнього природного середовища, млн грн	3224,3	7089,2	13128,0	18490,7

Для цього необхідні екологізація не лише людської діяльності, а й суспільної свідомості та моралі, формування принципово нових цінностей, пріоритетів та світоглядних орієнтирів соціально-економічного розвитку, націленого на раціональне використання природних ресурсів і збереження та гармонійне відтворення всіх екосистем. Саме культура на засадах екологічного імперативу має спрямовувати матеріальну й духовну діяльність людини на досягнення оптимальної взаємодії суспільства і природи, сприяти гармонізації взаємовідносин суспільства і природи та формуванню світогляду громадян. Вказані проблеми спричиняють виникнення загроз національній безпеці, якими є: загострення демографічної кризи, скорочення та погіршення якості трудового потенціалу, матеріальні збитки, психологічні втрати, посилення соціальної напруженості у суспільстві, погіршення стану навколишнього середовища, втрата іміджу та конкурентоспроможності держави,

¹⁸Складено за даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

гальмування суспільного розвитку. Це зумовлює необхідність якісно нового підходу до розв'язання проблем безпеки шляхом формування культури безпеки в усіх сферах життєдіяльності.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Враховуючи актуальність проблеми культури безпеки, у багатьох країнах вона стала предметом уваги вищих ешелонів влади, а державними органами з регулювання безпеки у різних сферах визнана одним з основних стратегічних напрямів їх діяльності.

В Україні концепція культури безпеки почала системно впроваджуватися на вітчизняних АЕС, підприємствах авіаційного транспорту та підтримана в інших галузях, проте подальше широке її розповсюдження гальмується з таких причин:

- в Україні не сформована цілісна державна політика щодо формування та реалізації стратегії впровадження культури безпеки, яка охоплювала б усі сфери діяльності людей, включаючи економічну діяльність, побут, відпочинок;
- відсутність де-факто надвідомчого координаційного та методологічного центру, що сприяв би впровадженню загально-організаційних підходів до покращення ситуації з безпекою;
- на рівні центральних та місцевих органів виконавчої влади недостатньо приділяють увагу питанням впровадження у практику основних засад культури безпеки як ефективного інструменту створення і безперервного підтримання безпечних умов праці та життя громадян;
- діючі нормативні та методичні документи з упровадження основних засад культури безпеки у практику на підприємствах, в організаціях та установах, що використовують техногенно-небезпечні технології, є недосконалими, контроль за їх дотриманням є недостатнім;
- недоопрацьовують органи виконавчої влади при розробці та реалізації державної політики у сфері охорони життя людей на виробництві та профілактики побутового травматизму;
- недостатня увага питанням культури безпеки приділяється у сфері виховання, освіти та просвіти;
- причиною повільних темпів впровадження культури безпеки на виробництві є високий рівень корупції та «тінізації» економіки.

З огляду на критичний стан в Україні у сфері формування культури безпеки, з одного боку, та недосконалість організаційно-управлінської системи – з іншого, вважається за необхідне переглянути державну по-

літику у цій сфері. З метою запровадження основних засад культури безпеки в Україні, що передбачає вжиття заходів, спрямованих на формування правильної соціальної позиції особи щодо власної безпеки, мотивацію її безпечної поведінки в побуті, на виробництві та в інших сферах життєдіяльності, засвоєння певних знань та умінь з акцентом на запобігання можливих ризиків та загроз здоров'ю та життю як необхідної умови безпечного способу життя, вважаємо за доцільне таке.

Збільшити увагу до викладання безпекових дисциплін в освітньому процесі, адже знання людина повинна отримувати на всіх етапах освітнього процесу, починаючи з дошкільного. Зокрема це стосується приведення дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці» (для молодших спеціалістів, бакалаврів), «Охорона праці в галузі», «Цивільний захист» (для спеціалістів, магістрів), що запроваджені для викладання у вищих наукових закладах, у відповідність до вимог щодо підготовки фахівців з питань безпеки, викладених у наказі Міністерства освіти і науки молоді та спорту України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду «Про організацію та вдосконалення навчання з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності, цивільного захисту у вищих навчальних закладах України» від 21 жовтня 2010 р. № 969/922/216. Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України необхідно розглянути можливість запровадження навчального модулю курсу з культури безпеки у програмі навчальної дисципліни «Основи безпеки життєдіяльності» у системі безперервної багатоступеневої освіти фахівців, зокрема для техногенно-небезпечних галузей.

Впровадження екологічного виховання та освіти повинно поєднуватися із просвітницькою роботою ЗМІ, установ культури, громадських екологічних організацій. Перегляд нормативно-правової бази та її гармонізація з міжнародним законодавством з метою урегулювання відносин у сфері охорони праці та підвищення відповідальності за її дотримання. Зокрема, це стосується нормативно-правових актів щодо промислової безпеки, професійного розвитку та професійної відповідальності персоналу на виробництві, професійного діалогу, адміністративної та кримінальної відповідальності посадових осіб за порушення законодавства про охорону праці, приховування від розслідування та обліку у встановленому порядку нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, несвоєчасне проведення атестації робочих місць щодо їх відповідності нормативно-правовим актам з охорони праці.

Відновлення діяльності Національної ради з безпеки життєдіяльності при Кабінеті Міністрів України і спрямування її зусиль на:

- сприяння доопрацюванню та гармонізації чинного законодавства в усіх сферах життєдіяльності на засадах культури безпеки;
- створення Робочої групи та організація розробки проєктів Концепції, керівництва та Програми впровадження культури безпеки в Україні;
- запровадження практики щорічного звітування про стан безпеки життєдіяльності в Україні з нагородженням колективів, що досягли високих результатів у створенні безпечних умов праці;
- ініціювання питання щодо реформування органів державного нагляду за дотриманням законодавчих та інших нормативно-правих актів з охорони праці, передбачивши оптимізацію їх організаційної структури, перехід від принципу реагування на порушення правил безпеки та страхові випадки до нагляду за реалізацією роботодавцями ефективної системи управління професійними ризиками на підприємствах;
- запровадження практики організації та проведення раз на два роки за участю всіх міністерств і відомств, у сфері управління яких перебувають техногенно-небезпечні виробництва, профільних закладів та установ освіти і науки, представників професійних, громадських, міжнародних організацій науково-практичної конференції з проблем впровадження культури безпеки в Україні.

Державним органам регулювання виробничої безпеки дотримуватися принципів культури безпеки при здійсненні наглядової та ліцензійної діяльності. МОЗ при переопрацюванні базових документів із забезпечення радіаційної безпеки (НРБУ-97 та ОСПУ-2005) врахувати рекомендації МАГАТЕ, МОП, ВООЗ, МАРЗ (Міжнародна асоціація радіаційного захисту, *IRPA – International Radiation Protection Association*) тощо із запровадження сучасних принципів забезпечення безпеки при використанні джерел іонізуючого випромінювання. Мінінфраструктури удосконалити та поширити досвід з впровадження культури безпеки, набутий Державіаслужбою в системі управління польотами, на інші види транспорту. МОЗ, Мінекономрозвитку, іншим міністерствам і відомствам, що використовують техногенно-небезпечні технології, започаткувати діяльність з впровадження культури безпеки та інших сучасних підходів до забезпечення безпеки. НАН та НАМН України передбачити кошти для виконання підпорядкованими науково-дослідними установами досліджень особливостей і шляхів впровадження культури безпеки в Україні з урахуванням національної культури, традицій та інших національних особливостей. Вагомий внесок у формування культури безпеки мають зробити ЗМІ, громадські, професійні та релігійні організації.

Додаток

**МАТЕРІАЛИ ЗАСІДАННЯ
«КРУГЛОГО СТОЛУ»**

22 червня 2012 р.

22 червня 2012 р. в Національному інституті стратегічних досліджень відбулося засідання «круглого столу» **«Проблеми впровадження концепції культури безпеки в Україні»**, під час якого було обговорено питання впровадження концепції культури безпеки в Україні, проаналізовано міжнародний та вітчизняний досвід формування культури безпеки в суспільстві та розглянуто пріоритети державної політики у цій сфері. В дискусії взяли участь представники органів державної влади, промислових компаній, неурядових організацій, науковці та експерти, представники ЗМІ.

В обговоренні взяли участь:

АНТІПОВ
Юрій
Федорович

директор з фізичного захисту та загальних питань ПрАТ «Завод з виробництва ядерного палива»

АСЛАМОВА
Людмила
Іванівна

директор навчально-наукового центру радіаційної безпеки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БАЛИНЕЦЬ
Микола
Миколайович

заступник начальника управління виконання польотів Державної авіаційної служби України

БЕГУН
Василь
Васильович

доцент кафедри атомних електричних станцій і інженерної теплофізики теплоенергетичного факультету НТУУ «КПІ»

БІРЮКОВ
Дмитро
Сергійович

старший консультант відділу екологічної та техногенної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

БРЕУС
Світлана
Василівна

доцент кафедри економіки, обліку і аудиту Київського національного університету технологій та дизайну

БРОННІКОВ
Володимир
Костянтинівич

почесний президент Українського
ядерного товариства

ВІННИКОВ
Володимир
Анатолійович

заступник директора Інституту ме-
дичної радіології імені С. П. Гри-
гор'єва АМН України

ГОЛОЦВАН
Олександр
Васильович

заступник начальника управління
експлуатаційного отримання доріг
Укравтодору

ГОРОХОВ
Володимир
Борисович

директор виробничо-технічного де-
партаменту дирекції з виробництва
НАЕК «Енерготом»

ГРИГОРЕНКО
Ірина
Олексіївна

завідувач Київського навчально-
консультаційного пункту Націо-
нального університету кораблебу-
дування імені Адмірала Макарова

ГРОМОВ
Микола
Дорофійович

президент Міжнародної академії
безпеки життєдіяльності

ЄСИПЕНКО
Юрій
Миколайович

заступник начальника Управління
координації інспекційної діяльно-
сті Державної інспекції ядерного
регулювання України

ЗАПОРОЖЕЦЬ
Олександр
Іванович

директор Інституту екологічної без-
пеки

ЗАХМАТОВ
Володимир
Дмитрович

головний науковий співробітник
Інституту телекомунікацій і гло-
бального інформаційного прос-
тору

ЗІНКЕВИЧ

Любов

Іванівна

начальник управління з питань реалізації чорнобильських програм Державного агентства України з управління зоною відчуження

ІВАНОВА

Алла

Олегівна

державний експерт Апарату Ради національної безпеки і оборони України

КАЧИНСЬКИЙ

Анатолій

Броніславович

радник директора Національного інституту стратегічних досліджень

КЛОС

Наталія

Михайлівна

головний спеціаліст відділу фізичного захисту, антитерористичної діяльності та охорони об'єктів Міністерства енергетики та вугільної промисловості України

ЛАЗАРЕВ

Володимир

Володимирович

директор департаменту Державної екологічної інспекції України

МАСЛЮЧЕНКО

Валентина

Григорівна

начальник відділу енергоефективності та екологічних інвестицій НАК «Нафтогаз України»

НАСВІТ

Олег

Ліодорович

головний спеціаліст відділу екологічної та техногенної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

ПАНКРАТОВ

Олег

Михайлович

доцент кафедри регіональної економіки Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

ПЕТРУНЯ

Олексій

Іванович

головний спеціаліст медіа-центру Федерації профспілок України

ПОСТРЕЛКО

**Валентин
Михайлович**

професор кафедри інженерно-технічних дисциплін Київського національного університету технологій та дизайну

СЕВИРІН

**Микола
Васильович**

заступник директора Державної інспекції України з безпеки на морському та річковому транспорті

СКАЛЕЦЬКИЙ

**Юрій
Миколайович**

завідувач відділу екологічної та техногенної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

СУСЛОВ

**Сергій
Миколайович**

головний фахівець відділу нагляду з питань техногенної безпеки та контролю за органами виконавчої влади Управління техногенної безпеки Державної інспекції техногенної безпеки України

ТЕМНИЙ

**Роман
Георгійович**

технічний директор – заступник директора ДСП «Централізоване підприємство з поводження з радіоактивними відходами»

ТІТАРЕНКО

**В'ячеслав
Петрович**

начальник відділу нових проєктів та технологій, НТЦ НАЕК «Енергоатом»

ХОРЕНЖАЯ

**Ірина
Віталіївна**

старший консультант Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи

ШАПОВАЛОВА

**Валентина
Борисівна**

керівник прес-служби Державної інспекції техногенної безпеки України

ШЕВЧУК
Віталій
Павлович

головний спеціаліст відділу політики охорони праці управління нормативно-правового та юридичного забезпечення Держгірпромнагляду

ШЕФЕР
Костянтин
Левович

заступник генерального директора ЧАЕС

ЯЦЕНКО
Любов
Дмитрівна

головний спеціаліст відділу екологічної та техногенної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

КАЧИНСЬКИЙ **Анатолій Броніславович,**
радник директора
Національного інституту стратегічних досліджень

Шановні колеги! Ми раді вітати вас чергового разу у стінах НІСД. Сьогодні засідання «круглого столу» присвячене проблемам впровадження концепції культури безпеки в Україні, і я сподіваюсь, що всі присутні візьмуть активну участь у роботі цього «круглого столу».

Хочу сказати кілька слів перед тим, як ми заслухаємо доповіді й будемо дискутувати. Передусім відзначу, що ця тема «круглого столу» для України вельми актуальна. Крім того, з точки зору системного бачення обговорюваної проблеми очевидно, що вона має міждисциплінарний характер, тому що йдеться про технічні, технологічні, психологічні, нормативно-правові й навіть етичні складники культури безпеки. Саме тому останнім часом у теорії систем як у науці, а вже років 15 у прикладній теорії систем безпека розглядається як нова якість складних систем, що включає три основні складники: людину-суспільство-державу, довкілля й технічне середовище. І ми, фахівці у сфері ядерної та екологічної безпеки, побачили це на власному гіркому досвіді понад 25 років тому, коли сталася Чорнобильська катастрофа, а тепер це підтвердила Фукусіма. Ще один приклад – катастрофа нафтовидобувної платформи в Мексиканській затоці. Я брав участь у роботі тижневого семінару в Гармаш-Партен-Кірхені в Центрі Маршалла, де були присутні всі відповідальні фахівці та керівники Федерального агентства управління в надзвичайних ситуаціях США (*FEMA – Federal emergency management agency*) та Агентства із захисту навколишнього середовища США (*EPA – Environmental protection agency*), які вивчали причини катастрофічної повені в Новому Орлеані та заходи щодо ліквідації її наслідків. Вони акцентували увагу на тому, що саме культура безпеки зараз має стати ключовим механізмом у сфері забезпеченні безпеки суспільства.

Треба сказати, що поняття культура безпеки виникло порівняно нещодавно. Років двадцять назад МАГАТЕ впровадила низку документів – рекомендацій з питань культури безпеки, про що сказано в аналітичній доповіді, підготовленій до цього засідання. Крім того, останніми роками, і це також відзначено у згаданій доповіді, відбулися такі події, як Міжнародний рік культури світу (2000 р.), Саміт тисячоліття (2000 р.), Міжнародний рік діалогу між цивілізаціями (2001 р.), низка інших форумів, де було переосмислено роль і місце культури безпеки в житті людини, родини, сучасної цивілізації.

Яка ситуація в Україні у цій сфері? Я вже говорив, що ми, мабуть, перша країна, яка зазнала потужного впливу якраз через відсутність культури безпеки – це наслідки аварії на ЧАЕС. В Україні культура безпеки є одним з основних ресурсів, за допомогою якого ми можемо поліпшити рівень безпеки. Через освіту, через трудову дисципліну, через відповідальне ставлення, тобто в першу чергу через мобілізацію людського фактора ми повинні забезпечити безпечні умови життєдіяльності для населення України. Враховуючи, що для впровадження сучасних безпечних технологій потрібні час і значні кошти, комплекс заходів у сфері освіти, посилення відповідальності та виховання культури можуть принести значний ефект уже в найближчий період.

Бажаю учасникам «круглого столу» успішної роботи і закликаю всіх до активної участі в обговоренні такого непростого і нового, але вельми актуального питання.

СКАЛЕЦЬКИЙ Юрій Миколайович,
*завідувач відділу екологічної та техногенної безпеки
Національного інституту стратегічних досліджень*

Шановні колеги! Аварії, катастрофи, інші надзвичайні ситуації природного й техногенного характеру відбуваються, а їх масштаби та втрати з різних причин зростають. За даними ООН, тільки екологічні збитки від надзвичайних ситуацій, котрі є наслідком ігнорування чи недооцінки питань безпеки, за прогнозом до 2050 р. можуть зрости до 28,6 трлн дол. США, і це при тому, що нині глобальний валовий продукт оцінюється в розмірі близько 50 трлн дол. США.

Про недооцінку питань безпеки в Україні свідчить те, що понад 40 тис. громадян щорічно травмуються, у т. ч. із смертельними наслідками (рис. 1). У 2010 р. в Україні показник смертності від нещасних випадків та отруєнь був найбільшим серед інших держав Європи. Економічні збитки від втрат продуктивної сили та від необхідності піклуватися про інвалідів після аварій у річному обчисленні становлять в Україні, за різними оцінками, від 1,2 до 5 млрд дол. США. Через пожежі країна щорічно втрачає тисячі життів і зазнає матеріальних збитків на мільярди гривень. Що стосується останніх, то прослідковується тенденція до їх зростання, а щодо чисельності травмованих і загинулих – до зменшення, однак досить повільна. При цьому спостерігається погіршення ситуації з безпекою на дорогах та щодо пожеж. Так, за I кв. 2012 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року ми маємо зростання смертності при пожежах і дорожньо-транспортних пригодах (ДТП).

Попри запровадження останніми роками законодавчих і нормативно-правових, інженерно-технічних та інших заходів із забезпечення промислової безпеки, охорони праці та безпеки у побуті, людські втрати, матеріальні збитки від аварій, катастроф, стихійних лих, різних небезпечних ситуацій у побуті, соціальній сфері та на виробництві як в Україні, так і у світі є все ще значними. Разом з тим проблеми безпеки, у т. ч. в техногенній сфері, як уже відзначалося у вступному слові, значною мірою залежать від культури безпеки суспільства. І цей факт не можна не враховувати при розробці стратегій з підвищення безпеки, попередження аварійних ситуацій, профілактики травматизму на виробництві та в невиробничій сфері.

Рис. 1. Смертність населення від зовнішніх причин в Україні, тис. осіб

МАГАТЕ, розслідуючи причини аварії на ЧАЕС, відзначило, що однією з них був дефіцит культури безпеки. Комісія МАГАТЕ наголосила, що є потреба у впровадженні культури безпеки на всіх АЕС. Крім того, в підсумковій доповіді про причини аварії на ЧАЕС МАГАТЕ відзначило, що вона сталася з причини низької культури безпеки не тільки на ЧАЕС, а й в усіх радянських проектних, експлуатуючих і регулюючих організаціях атомної енергетики, які тоді існували. Тобто, якщо у 1988 р. тільки було вперше згадано про культуру безпеки, то вже через рік МАГАТЕ проголошує її фундаментальним організацій-

ним принципом забезпечення безпеки. Ще через два роки у черговій публікації МАГАТЕ концепція культури безпеки оприлюднюється в розгорнутій формі.

Що таке культура безпеки і як МАГАТЕ трактувало зміст цього терміна на той час? Це такий набір характеристик і особливостей діяльності організацій і поведінки окремих осіб, які встановлюють, що проблемам безпеки АЕС (тут можна, замість АЕС, назвати будь-який об'єкт) як таким, що мають найвищий пріоритет, надається увага, яка визначається їх значимістю. А значимість їх така, що вони мають найвищий пріоритет – вищий за інтереси бізнесу, технологічні та планові завдання. Тобто про культуру безпеки можна говорити тоді, коли людина оволодіває відповідними знаннями, і вони стають невід'ємною характеристикою самої людини, її світогляду, переконанням, мотивом для вчинків та її діяльності загалом. Тому деякі фахівці, прихильники культури безпеки, порівнюють її з релігією.

У публікації № 15 Міжнародної консультативної групи з ядерної безпеки (*«Ключові питання практики підвищення культури безпеки»*) відзначено три етапи становлення та покращення культури безпеки:

- 1 етап – питання безпеки керуються потребами відповідності, тобто коли безпека розглядається як питання технічне, у зв'язку з чим достатнім для безпеки вбачається відповідність установленим правилам і нормам;

- 2 етап – нормальний стан безпеки стає організаційною метою, досягнення якої розглядається як мета у планових показниках безпеки;

- 3 етап – безпека розглядається як безперервний процес покращень, внесок у який може робити кожний.

Багато міжнародних організацій нині визнали культуру безпеки як дієву концепцію реалізації завдань, проголошених ними раніше лише на рівні технологій з покращення безпеки. Останньою організацією, яка виявила прихильність до концепції культури безпеки, була Міжнародна асоціація з радіаційної безпеки, яка заявила про це у 2010 р.

Шановні колеги! Різні країни та організації запроваджують культуру безпеки не лише як концепцію культури безпеки. Наприклад, Національна комісія з ядерного регулювання Сполучених Штатів Америки (*NRC, United States Nuclear Regulatory Commission*) реалізує цю концепцію через «робоче середовище усвідомленої безпеки». Міжнародна організація цивільної авіації (*ІКАО*) культуру безпеки назвала по-своєму – культурою неупередженості. Але сенс один і той самий – як навчити людину поводити себе правильно в ситуації, коли її ніхто не контролює.

Нині МАГАТЕ оприлюднило більше 10 публікацій і технічних доповідей, присвячених культурі безпеки. В них представлені, крім визначень, показники покращення (погіршення) культури безпеки, підходи до покращення, перевірки та контролю тощо. У базовому стандарті безпеки МАГАТЕ (1996 р.), на основі якого розроблені базові національні документи з радіаційної безпеки, вже згадувалося про культуру безпеки. Там визначена мета запровадження культури безпеки так: «Культура безпеки прищеплюється для того, щоб стимулювати критичний підхід і прагнення до знань у сфері захисту та безпеки та виключити заспокоєність». А вже далі пояснюється, що ж вона забезпечує.

Шановні колеги! Попри те, що в базовому стандарті безпеки МАГАТЕ культурі безпеки вже приділялася належна увага, досі національного нормативного документа, хоча б рамкового, з цього питання в Україні немає. І, відповідно, в Нормах радіаційної безпеки (НРБУ) та Основних санітарних правилах (ОСПУ) про це не згадується.

Можна піти таким шляхом, як це зробила Національна комісія ядерного регулювання США. Основними етапами впровадження концепції культури безпеки в нормативно-законодавчих документах США були такі:

- 1989 р. – перша заява про важливість упровадження та підтримання культури безпеки в ядерній галузі, заохочення особистої причетності й відповідальності всіх фахівців, які працюють у будь-якій сфері, що має відношення до безпеки атомних електростанцій;
- 1996 р. – програмна заява «Свободу працівникам ядерної галузі у підвищенні безпеки без страху за розплату»;
- 2003 р. – заява про розроблення Керівництва зі впровадження та підтримання культури безпеки;
- 2004 р. – проект Керівництва зі впровадження та підтримання культури безпеки надається для обговорення;
- 2006 р. – оприлюднюється остаточний варіант Керівництва зі впровадження та підтримання культури безпеки і проект інспекційних процедур з оцінки рівня культури безпеки.

Потрібно було б і в Україні видати подібне керівництво через об'єднання зусиль зацікавлених міністерств, операторів техногенно-небезпечних виробництв, державних регулюючих органів тощо. Ініціатором такого видання могла б бути Національна рада з питань безпеки життєдіяльності населення.

У співробітників НІСД є досвід з проведення «круглих столів» з тематики «культура безпеки». Сьогоднішній захід – уже другий. Ми були також співорганізаторами засідання Національної комісії з радіа-

ційного захисту населення України з проблем культури безпеки. На першому заході йшлося переважно про культуру безпеки у сфері використання атомної енергії та в частині, що стосується оперативного персоналу, у кращому випадку – ремонтних служб і служб забезпечення безпеки. Але як зазначається в Публікації № 42 МАГАТЕ (2005 р.), немає культури безпеки на виробництві, якщо її немає ще й у кадровому менеджменті, обслуговуванні, діловому оточенні, у сфері закупок, у проектних організаціях тощо.

У зв'язку з цим виникає запитання, чи може бути культура безпеки в умовах масштабної корумпованості влади й тінізації економіки, що властиве і для України? Масштаби цих негативних явищ такі, що вони відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» є загрозою безпеці держави та суспільства.

Україна в індексі сприйняття корупції опустилася із 134-го місця в 2010 р. на рекордно низьке 152-е місце серед 183 країн у 2011 р. Вона ділить це місце із Таджикистаном, вище цих країн знаходиться Уганда, а нижче – Центральноафриканська Республіка¹⁹.

Виступаючи 30 листопада 2007 р. на науково-практичній конференції «Актуальні питання реалізації державної політики у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та протидії загрозам ядерного тероризму в контексті європейського вибору України» тодішній виконуючий обов'язки голови СБУ В. О. Наливайченко відзначив, що найбільшою загрозою безпеці вітчизняних АЕС є непрозорі закупки в ДП НАЕК «Енергоатом». Це ж підтвердив і экс-міністр палива та енергетики України Ю. В. Продан у присутності президента ДП НАЕК «Енергоатом» Ю. О. Недашковського на відкритті VI Міжнародного форуму «Паливно-енергетичний комплекс України: сьогодні і майбутнє» з нагоди Дня атомної енергетики, 25 вересня 2008 р.

У зверненні Українського ядерного товариства (УкЯТ) до Президента, Прем'єр-міністра та Голови Верховної Ради України, прийнятому конференцією УкЯТ 4 листопада 2010 р., також відзначено, що «недосконалість Закону України «Про закупівлі» призводить до появи на АЕС контрфактної продукції, що є причиною відмов у роботі АЕС, а то і аварій».

У 62 із 240 перевірених антикорупційною експертизою законопроектів, поданих до Верховної Ради України, були знайдені корупційні складники²⁰.

¹⁹Щорічна доповідь неурядової організації *Transparency International* про стан корупції у 183 країнах світу.

²⁰[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.com.ua/archives/274>

Серед загроз національній безпеці України в економічній сфері у законодавстві з національної безпеки відзначено також «загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України та «тінізація» національної економіки». За «тінізацією» економіки й тіньовим відтоком капіталів останніми роками Україна входить до двадцятки «лідерів» у світі. За даними НІСД, у «тіні» в Україні перебуває близько 60 % економіки.

Споживацьке відношення держави до атомної енергетики, що проявляється передусім у встановленні необґрунтованих тарифів на електроенергію, вироблену на АЕС, створює об'єктивні труднощі для безумовного дотримання пріоритету безпеки як головної умови розвитку атомної енергетики. В Україні зафіксовані випадки нецільового використання коштів фонду зняття з експлуатації, а також некоректного використання національного фонду поводження з радіоактивними відходами. Ми вже почали забувати про фонд розвитку атомної енергетики, який планувалося створити із надходжень від продажу електроенергії, виробленої компенсаційним ядерним паливом.

У законодавстві з національної безпеки також відзначено такі загрози безпеці держави у соціальній та гуманітарній сферах, як «зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства та прояви моральної та духовної деградації суспільства». Це не може викликати у нас стурбованості, оскільки, як уже зазначалося, існує тісний зв'язок культури безпеки та національної культури.

У новій редакції Стратегії національної безпеки України²¹ загрози національній безпеці в аспекті тематики сьогодишнього заходу залишаються ті ж самі: зношеність основних виробничих фондів, корупція, тінізація, духовна деградація.

Оскільки такі негативні явища як корупція і «тіньова» економіка, інші негативні явища широко розповсюджені й існують тривалий час в Україні, то певною мірою це і є своєрідною нашою культурою. Тому ми просили б учасників нашого «круглого столу» аналізувати проблеми впровадження культури безпеки в Україні, виходячи з реалій сьогодення.

Хочу внести також пропозицію до проекту наших з Вами рекомендацій: «Національному інституту стратегічних досліджень поглиблено вивчити проблеми впливу корупції й «тіньової» економіки на сферу безпеки в Україні».

²¹*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8.06.2012 р. «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» : указ Президента України від 12.06.2012 р. № 389/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/389/2012*

В чому ще проблема? Формування культури взагалі й культури безпеки зокрема – це тривалий, поступовий, а головне постійний процес. У випадку національної культури це займає покоління, для корпорації – роки. Без тривалого поступового процесу неможливо створити достатній запас знань, переконань, виробити стійкі норми моралі тощо. Отже, нестабільність у державі теж не сприяє формуванню культури безпеки.

І наостанок, що стосується населення. Поза виробництвом від зовнішніх причин гине щорічно більше 40 тис. осіб. Безпекою на виробництві опікуються самі підприємства, галузі, регулюючі органи. Безпекою життєдіяльності громадян повинна опікуватися Національна рада з питань безпечної життєдіяльності населення при Кабінетові Міністрів України. Вона повинна контролювати і сприяти реалізації положень Концепції організації роботи з профілактики невиробничого травматизму, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів від 22 січня 1996 р. № 114. В основних принципах організації роботи з профілактики невиробничого травматизму прописані дуже правильні речі: пріоритетність вимог охорони життя і здоров'я населення над іншими інтересами в державі.

Що ж стосується роботи з профілактики травматизму у невиробничій сфері, то в Концепції пропонується організовувати вивчення та впровадження у практику передового зарубіжного досвіду з профілактики травматизму.

Однак, як уже зазначалося, Національна рада де-факто припинила свою діяльність, а нові підходи, зокрема щодо культури безпеки життєдіяльності, не вивчаються і не впроваджуються. Хоча при опануванні основами культури безпеки всіма громадянами ми маємо всі підстави очікувати принципового покращення ситуації з безпекою в Україні взагалі.

НАСВІТ Олег Іліодорович,
*головний спеціаліст відділу екологічної
та техногенної безпеки Національного інституту
стратегічних досліджень*

Аналізуючи зарубіжний досвід, я навів приклади ігнорування доповідних записок, що подавалися керівництву інженерами нині аварійної АЕС Фукусіма-1. А саме про прорив труби на блоці № 1 (стався у 1991 р.), що спричинив вихід з ладу резервного генератора. Рапорт інженера з рекомендацією перенести генератор на більш високе місце, оскільки турбінний цех знаходиться прямо на березі і може потрапити в зону затоплення цунамі, був проігнорований керівництвом.

Аналізуючи роботу оператора АЕС Фукусіма-1, необхідно відзначити непоодинокі випадки порушення принципів культури безпеки. Так, у 2008 р. керівництво оператора (компанії *TEPCO*) отримало оцінку, що висота цунамі біля АЕС Фукусіма-1 може перевищити 10 м, а в 2010 р. ця планка була піднята до 15 м. Однак ці оцінки були кваліфіковані як «безпідставні гіпотези», урядові органи не були поінформовані про них, заходи не були вжиті. Тільки за чотири дні до землетрусу 11 березня *TEPCO* поінформувала уряд про ці оцінки.

Мало місце також ігнорування рекомендацій МАГАТЕ щодо спрощення системи регулюючих органів ядерної та радіаційної безпеки в Японії, оскільки із-за складності проходження рішень і розмитості відповідальності вона буде неефективною у випадку аварійної ситуації.

ШЕВЧУК Віталій Павлович,
головний спеціаліст відділу політики охорони праці
управління нормативно-правового та юридичного забезпечення
Держгірпромнагляду

Ще у 1992 р. Україна перша серед пострадянських держав прийняла Закон «Про охорону праці», в якому було визначено, що державна політика у сфері охорони праці базується на принципах:

- повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці;
- адаптації трудових процесів до можливостей працівника з урахуванням його здоров'я та психологічного стану тощо.

Заходи з пропаганди безпечних і здорових умов праці відіграють важливу роль у формуванні державної політики у сфері охорони праці, зокрема, як елемент запобігання нещасним випадкам і професійним захворюванням на виробництві, тобто створення, так би мовити, культури праці.

Зазначені принципи планується реалізовувати шляхом виконання положень, закріплених Загальнодержавною програмою поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. № 889-р схвалено концепцію відповідної програми²². Виконання цієї програми дозволить сформувати сучасне безпечне і здорове виробниче середовище, мінімізувати ризики виробничого травматизму, професій-

²²*Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2012–2016 рр.* : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 р. № 889-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-2011-%D1%80>

них захворювань і аварій на виробництві, знизити до 2016 р. коефіцієнт частоти виробничого травматизму та коефіцієнт частоти виробничого травматизму зі смертельними наслідками з показниками 0,7 і 0,03 відповідно, що забезпечить скорочення соціальних та економічних втрат від їх негативних наслідків і сприятиме стійкому зростанню національної економіки.

Хочу зазначити, що превентивні заходи з охорони праці та промислової безпеки в Україні є складниками як загальнодержавної, так і галузевих та регіональних програм поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища.

Загальнодержавна програма спрямовується на розв'язання проблем розвитку сфери охорони праці на рівні держави або значної кіль-

кості її регіонів і/або галузей, має довгостроковий період виконання й виконується центральними та місцевими органами виконавчої влади й потребує державної підтримки.

Галузеві (регіональні) програми розробляються для вирішення актуальних проблем з питань охорони та гігієни праці на рівні окремої галузі (регіону) шляхом виконання конкретних завдань організаційного, матеріально-технічного, наукового та правового забезпечення діяльності у сфері охорони праці, подальшого вдосконалення управління охороною праці.

Тому виникає питання – хто контролює реалізацію зазначених програм? Державне управління охороною праці здійснюють:

- Кабінет Міністрів України;
- центральний орган виконавчої влади з нагляду за охороною праці (Держгірпромнагляд України);
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, у ввірених їм галузях економіки;
- Рада міністрів АРК, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Згідно з положенням про Держгірпромнагляд України діяльність цього органу спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра надзвичайних ситуацій України.

Держгірпромнагляд України здійснює свої повноваження безпосередньо та через територіальні органи, їх у нас 26 (25 обласних у кожному обласному центрі та АРК і Криворізьке гірничопромислове управління).

Одним із важливих елементів проведення превентивних заходів з охорони праці та промислової безпеки в Службі вбачають організацію та проведення Всесвітнього дня охорони праці. Щорічно, починаючи з 2002 р., з ініціативи Міжнародної конфедерації вільних профспілок трудящих, яку підтримала Міжнародна організація праці, цей день відзначається 28 квітня у понад 100 країнах світу. Указом Президента України від 18 серпня 2006 р. № 685/2006 в Україні встановлено День охорони праці, який відзначається щорічно 28 квітня – у Всесвітній день охорони праці. За рекомендацією МОП у 2012 р. День охорони праці в Україні проводився під девізом «Сприяння охороні праці у «зеленій» економіці».

Для організації заходів на державному рівні створено Організаційний комітет з підготовки та проведення у 2012 р. Дня охорони праці в Україні, до складу якого увійшли Національний координатор Міжнародної організації праці в Україні, представники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, соціальних партнерів, Фонду

соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. Оргкомітет затвердив Звернення до центральних і місцевих органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців, профспілок, ЗМІ, керівників і працівників підприємств, установ, організацій України та План заходів з підготовки та проведення у 2012 р. Дня охорони праці в Україні.

Довідково. 28 квітня – День охорони праці. Девіз 2012 року «Сприяння охороні праці у «зеленій» економіці». Привернення уваги суспільства, органів державної влади, суб'єктів господарювання громадських організацій до питань охорони праці, запобігання нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням, вшанування пам'яті осіб, які загинули на виробництві, шляхом організації та проведення:

- нарад, семінарів, «круглих столів» за участі працівників та роботодавців;
- лекцій з питань охорони праці для школярів та студентів навчальних закладів усіх рівнів акредитації;
- проведення серед підприємств оглядів-конкурсів з охорони праці та відзначення кращих колективів і працівників у номінаціях: «Кращий трудовий колектив», «За безпечну працю», «Кращий працівник», «Кращий цех, дільниця (бригада)», «Кращий за професією» тощо;
- проведення тематичних радіо- та телепередач з актуальних проблем охорони праці, промислової безпеки, з висвітленням мети та підсумків проведення Дня охорони праці.

Заходи до Дня охорони праці були спрямовані на пропаганду безпечної праці та профілактику виробничого травматизму, об'єднання зусиль працівників, роботодавців та органів державної влади для спільного вирішення проблемних питань охорони праці, на профілактику виробничого травматизму та професійних захворювань.

У 2010 р. з ініціативи Держгірпромнагляду для привернення уваги суспільства до існуючих проблем у сфері охорони праці, виховання високої культури безпеки праці на виробництві у молоді, як у майбутніх роботодавців, так і працівників, вперше організовано проведення Всеукраїнської акції «Охорона праці очима дітей», учасниками якої стали учні навчальних закладів віком від 8 до 16 років. Зважаючи на вдалий досвід проведення конкурсу дитячої творчості у 2010 р., Держгірпромнагляд у рамках Всесвітнього дня охорони праці вдруге ініціював проведення подібного конкурсу впродовж січня–травня 2012 р. Актуальність ініціатив Держгірпромнагляду з долучення дитячої творчості до вирішення нагальних питань у сфері промислової безпе-

ки підтвердила зацікавленість і міжнародного партнера – Міжнародної організації праці, яка запропонувала поширити цей досвід серед її країн-учасниць.

Також хочу звернути увагу присутніх на те, що на засіданні Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2011 р. (протокол № 59) схвалено Заходи щодо підвищення стану охорони праці та промислової безпеки на підприємствах вугільної галузі, якими передбачено видатки Держгірпромнагляду у 2012 р. на виробництво соціальної реклами з питань охорони праці та промислової безпеки у сумі 200 тис. грн. Ми розуміємо, що це невеликі кошти, але необхідно враховувати реалії, що склались у нашій країні.

ЄСИПЕНКО Юрій Миколайович,

заступник начальника Управління координації інспекційної діяльності Державної інспекції ядерного регулювання України

Держатомрегулювання впроваджує підходи у сфері управління діяльністю з використанням ядерної енергії, які сприяють підвищенню безпеки та стимулюють відповідальне ставлення персоналу й керівництва суб'єктів діяльності до виконання вимог безпеки.

За результатами аналізу кращого вітчизняного та міжнародного досвіду, рекомендацій МАГАТЕ та відповідно до «Плану заходів щодо забезпечення відкритості і доступності інформації, пов'язаної з використанням ядерної енергії, а також підвищення рівня культури ядерної безпеки в атомній енергетиці», затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2011 р. № 736, Держатомрегулювання України розробило «Загальні вимоги до системи управління діяльністю у сфері використання ядерної енергії»²³.

Метою нормативно-правового акта є впровадження підходів до управління діяльністю з використанням ядерної енергії, які сприяють підвищенню безпеки та стимулюють відповідальне ставлення персоналу суб'єктів діяльності до виконання вимог безпеки.

Враховуючи рекомендації МАГАТЕ, від ліцензіата вимагається будувати систему управління, почавши з визначення цілей своєї діяльності, у т. ч. й цілей щодо забезпечення безпеки. Цілі ліцензіата щодо забезпечення та підвищення безпеки діяльності повинні бути зрозумілими, їх досягнення періодично оцінюватись керівництвом та обговорюватися з персоналом.

²³*Про затвердження Загальних вимог до системи управління діяльністю у сфері використання ядерної енергії* : наказ Держатомрегулювання від 19.12.2011 р. №190, зареєстрований в Міністерстві юстиції України від 10.01.2012 р. №17/20330.

Серед інших вимог можна зазначити:

- впровадження процесного підходу до планування, здійснення та контролю за здійсненням робіт, що впливають на радіаційну безпеку;
- встановлення вимог до найвищого керівництва щодо відповідального відношення до питань безпеки;
- визначення питань формування та підтримки культури безпеки серед персоналу як окремого напрямку діяльності з підвищення безпеки.

Враховуючи особливості діяльності з управління ядерними установками та підвищені вимоги до безпеки цієї діяльності, у березні 2012 р. набув чинності наказ Держатомрегулювання України від 2 березня 2012 р. № 51 «Про затвердження Вимог до системи управління діяльністю експлуатуючої організації (оператора)»²⁴. Цим нормативно-правовим актом встановлені додаткові вимоги до системи управління діяльністю експлуатуючої організації (оператора) ядерних установок.

У зв'язку з необхідністю внесення суб'єктами діяльності змін у документацію системи управління для приведення її у відповідність до нових вимог у наказах Держатомрегулювання України встановлено перехідний період до 1 лютого 2013 р., протягом якого ці зміни мають бути впроваджені.

ЗАПОРОЖЕЦЬ Олександр Іванович,
директор Інституту екологічної безпеки

Було б доцільно створити робочу групу з підготовки Концепції культури безпеки людини в Україні за координуючої ролі НІСД. На мою думку, необхідно запровадити практику щорічного звітування про стан безпеки людини в Україні.

СЕВИРІН Микола Васильович,
заступник директора Державної інспекції України з безпеки на морському та річковому транспорті

Дозвольте висловити кілька власних думок щодо впровадження культури безпеки в Україні. Це є соціальна проблема, нерозривно пов'язана з питаннями будівництва громадянського суспільства і правової держави. Для комплексного розгляду даної теми необхідно відзначити наступні її складники:

- 1) визначення поняття культури безпеки;
- 2) формування культури безпеки в Україні;
- 3) дієві шляхи впровадження концепції культури безпеки.

²⁴Про затвердження Вимог до системи управління діяльністю експлуатуючої організації (оператора) : наказ Держатомрегулювання України від 02.03.2012 р. № 51, зареєстрований в Міністерстві юстиції України від 21.03.2012 р. № 431/20744.

Безпека великою мірою залежить від людей, їх цінностей та їх взаємовідносин з організаціями, в яких вони живуть і працюють. У галузі морського і річкового транспорту серед основних принципів забезпечення безпеки судноплавства є передусім пріоритет інтересів безпеки судноплавства над господарськими та відомчими інтересами, верховенство права при вирішенні конкретних завдань з безпеки судноплавства, дотримання балансу інтересів громадян, суб'єктів господарювання, державних органів, їх взаємна відповідальність з питань забезпечення безпеки судноплавства тощо²⁵. Це є прикладом формування концепції культури безпеки в окремо взятій галузі.

На основі аналізу результатів здійснених Укрморрічінспекцією розслідувань морських аварій та інцидентів доводиться констатувати, що основна причина аварій – людський фактор (складає близько 85 %), який є наслідком низького рівня культури безпеки.

Таким чином, можна відзначити, що культура безпеки – це комплекс моральних цінностей та заходів, спрямованих на запобігання виникненню непередбачених надзвичайних ситуацій у різних сферах життєдіяльності.

Культура безпеки означає усвідомлення особистої відповідальності кожної людини за наслідки, які можуть вплинути на персональну та загальну безпеку. Культура безпеки, як уже зазначалося, повинна включати такий набір характеристик та особливостей діяльності організацій та поведінки окремих осіб, який встановлює, що проблемам безпеки приділяється увага, обумовлена їх значущістю. До них передусім відносяться:

- запобігання самозаспокоєності у процесі нормальної експлуатації;
- розуміння персоналом потенційного значення з точки зору безпеки всіх відхилень від штатного регламенту;
- визнання пріоритету безпеки при прийнятті рішень;
- почуття відповідальності за свої дії та вжиті заходи;
- системний підхід на всіх етапах, не зневажа дрібницями²⁶.

Пріоритетним напрямком діяльності державних органів в Україні є забезпечення охорони людського життя.

²⁵Положення про систему управління безпекою судноплавства на морському і річковому транспорті, затверджене наказом Міністерства транспорту України від 20.11.2003 р. № 904, зареєстроване в Міністерстві юстиції України від 19.12.2003 р. за № 1193/8514 (п. 2.7).

²⁶Власова, Л. М. Безопасность жизнедеятельности. Современный комплекс проблем безопасности : учебно-методическое пособие для учреждений профессионального образования / Л. М. Власова, В. В. Сапронов, Е. С. Фрумкин, Л. И. Шершнеv. – М. : Издательство «Русский журнал», 2004. – С. 71.

Формування культури безпеки в Україні здійснюється як на рівні державному – шляхом прийняття законів України та підзаконних актів (правила, інструкції, керівництва, положення тощо), так і на персональному (інстинкт самозбереження) та соціальному (різні групи населення по-різному відчувають наслідки недотримання заходів безпеки).

Формування концепції культури безпеки залежить насамперед від рівня суспільної свідомості. Тобто концепція культури безпеки полягає в персональному відношенні кожної людини до заходів обережності й починається насамперед з людини, а отже з кожного з нас.

БАЛИНЕЦЬ Микола Миколайович,
*заступник начальника управління виконання польотів
Державної авіаційної служби України*

Загальновідомо, і про це вже говорили під час засідання нашого «круглого столу», а саме про те, що діють міжнародні вимоги, зокрема Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО), згідно з якими культура безпеки повинна починатися з керівництва, тобто з адміністрації, а не працівників. Останні мають чітко бачити відношення адміністрації до культури безпеки. Керівник повинен демонструвати своє відношення до безпеки, як, наприклад, було на АЕС Фукусіма-1 під час аварії – у них була своя система безпеки на АЕС. Але керівництво поставило на перший план отримання прибутків, хоч рекомендації були, ризики оцінювалися, персонал, інженери доповідали про загрози, але ризик не усувався доти, доки не сталася катастрофа.

Тому я пропоную першим пунктом рекомендацій нашого засідання задекларувати на рівні Кабінету Міністрів України їхнє відношення до культури безпеки. У преамбулі рекомендацій «круглого столу» є посилання на ІКАО, яка починаючи з 2000 р. визнала концепцію культури безпеки дієвим інструментом. Але у рішеннях зазначається: Мінінфраструктури (Державіаслужба входить у систему Мінінфраструктури) започаткувати діяльність із впровадження концепції культури безпеки.

Тобто складається враження, що Державіаслужба не враховувала рекомендацій ІКАО. Це далеко не так. У нас є низка нормативно-правових актів, які зареєстровані в Мін'юсті, де встановлюються вимоги щодо впровадження культури безпеки польотів. Нині жодна авіакомпанія чи підприємство обслуговування повітряного руху не отримують сертифікат, якщо не покажуть наявність системи управління безпекою польотів, у рамках якої існує культура безпеки. Цей документ підписує керівник, перевіряє Державіаслужба, перевіряють аудиторські органи ІКАО.

Тому для авіації не можна говорити про започаткування культури безпеки. Я пропоную розширити пункт рекомендацій, вказавши про запровадження культури безпеки на всіх видах транспорту. Тому що ми багато говорили про безпеку в ядерній енергетиці, але в нас існують ті ж самі проблеми безпеки на транспорті, і є дуже багато міжнародних вимог, які ми повинні виконувати. Нині наші авіакомпанії, які працюють на міжнародному ринку, при підписанні високовартісних контрактів, наприклад з Організацією Об'єднаних Націй, при участі в тендері повинні показати наявність у них системи управління безпекою польотів, головним складником якої є культура безпеки. Ці вимоги є, вони виконуються, і я згоден, що їх потрібно вдосконалювати.

Також хотів би підтримати думку, що ті, хто вважає, що написанням лише нормативно-правових актів можна вирішити проблеми впровадження культури безпеки, часто допускаються помилки. Це не так. У нас дуже багато документів, але проблема пов'язана не з відсутністю документів у цивільній авіації, а з тим, що їх персонал не виконує. Як говорить ІКАО, культура безпеки виконується на трьох рівнях. Перший – національний. Очевидно, що люди різних національностей по-різному себе поведуть при виникненні нестандартних ситуацій. Ми знаємо, що в країнах Середньої Азії є традиція «шанування» перед старшою людиною. В цивільній авіації відомі випадки при виникненні нестандартних ситуацій, коли капітан літака повністю покладався на рішення другого пілота тільки через те, що той старший за віком. У формування національної культури входить підготовка в школі, вищому навчальному закладі, просвіта на виробництві тощо.

На другому рівні потрібно розглядати професійну культуру. Тобто типова поведінка пілота, авіадиспетчера чи інженера буде різною в тій чи іншій ситуації. Працівник у процесі професійної діяльності під впливом своїх колег засвоює систему цінностей і характер поведінки, властивий і притаманний саме цій професії.

І третій рівень – організаційна культура (корпоративна культура). Вона відображає характеристики системи цінностей конкретних організацій. Поведінка працівників різних організацій в одній і тій же ситуації може бути різною. Організаційна культура формується на підставі національної та професійної, і ці питання повинні враховуватися і вивчатися.

БРОННІКОВ Володимир Костянтинович,
почесний президент Українського ядерного товариства

У цьому залі зібралися спеціалісти, які усвідомлюють, що ті, кому доручено впровадження культури безпеки в суспільстві, повинні виконувати свою роботу як слід. Я хотів би доповнити факти та проілюструвати культуру безпеки, її розвиток в атомній енергетиці. Виступаючи вже говорили про роль МАГАТЕ в цьому питанні. В атомній енергетиці, саме в електроенергетиці, відзначають три суттєві події. Це аварія в Пенсільванії у 1979 р., Чорнобильська катастрофа 1986 р., аварія на АЕС Фукусіма-1 у 2011 р.

Водночас результатом постійного впровадження культури безпеки в атомній енергетиці є той факт, що кількість смертей, травмувань у цій сфері статистично несуттєва порівняно з чисельністю загиблих і травмованих у промисловості та в побутових умовах. Це справді завдяки тому, що своєчасно почала впроваджуватися культура безпеки. Пенсільванська аварія 1979 р. ввела таке поняття як ризик і ймовірність аварії, Чорнобильська аварія ввела поняття культури безпеки, і найголовніше, поряд із державними організаціями та структурами, МАГАТЕ ініціювало створення Всесвітньої асоціації організацій, що експлуатують АЕС (*WANO – World Association of Nuclear Operators*), тобто компаній, які безпосередньо займаються атомною енергетикою та відповідають не тільки за економічні показники, а й за безпеку. Ці організації здійснюють регулярні партнерські перевірки всіх АЕС, що сприяє обміну досвідом експлуатації та надає можливість усім її членам враховувати у своїй практиці досвід інших АЕС, досягнути високих результатів та підвищити надійність експлуатації своїх АЕС.

На жаль, досі культура безпеки, яка за своєю суттю повинна нести якісні характеристики, вимірюється кількісними показниками. Після подій на АЕС Фукусіма-1 з'явилося поняття про невірний розподіл на проектні та запроектовані події, і про виключну концентрацію уваги на персоналі самого об'єкта, коли потрібно концентрувати увагу на вмінні компанії та суспільства керувати такими галузями як атомна енергетика, де використовуються складні технології. Японці показали, що навіть вони цього не вміють. Виникнення та розвиток аварії відбувалися саме через те, що Японія була неготова до керування такою масштабною аварією. Зараз уважно аналізуються дії, проводять стрес-тести всі організації. *WANO* у співпраці з МАГАТЕ виробляє нові рекомендації з культури безпеки.

Які недоліки в наших атомників проявилися нині? По-перше, атомна енергетика першого покоління підійшла до моменту, коли треба вирішувати питання продовження ресурсу. У цей період вступила й Україна. Ви знаєте, що для 1-го та 2-го енергоблоків Рівненської АЕС подовжено ресурс. При цьому оновлюється значна кількість обладнання станції, щоб бути впевненими в її безвідмовному функціонуванні. У цих умовах з'являється контрафакт. Бажання заробити, зробити бізнес, урвати, що спостерігається не тільки в Україні, – такі приклади є в усьому світі. Часто економія від закупки розглядається як позитивний результат, без урахування подальших наслідків для всього суспільства при використанні такого об'єкта. В Україні закон про закупки не застосовується зовсім. Тому у нас є проблема контрафактних закупок. Водночас ми маємо справу ніби зі скривдженими постачальниками, яким відмовили. І ця робота є однією з найважливіших.

Така ж проблема, навіть складніша, може виникнути при створенні нових енергоблоків. Там багато одиниць устаткування, а система керування якістю поставок в Україні зруйнована. Вона не відповідає сьогодинішнім вимогам організації господарювання. Такі ж питання виникають у всьому світі. Ми знаємо, як реалізується з великим подорожчанням новий французький проект у Фінляндії; новий американський проект у Китаї, в самій Америці. Відомо, як реалізуються російські проекти з численними змінами. Тому управління культурою безпеки, створення її якості є найважливішим завданням в атомній енергетиці, а це потребує створення відповідної національної інфраструктури.

Ми говоримо, що Національна академія наук, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Міненерговугілля повинні вирішити ці завдання. А для цього потрібні фінансові ресурси, які має забезпечити держава.

Крім того, принциповим є питання, якого тут поки що не торкалися, – це наша відповідальність за поступове покращення якості життя нинішнього та майбутніх поколінь. Ми не маємо права ні залишити невирішеними проблеми, які залишили нам попередні покоління, ні створювати нові для майбутніх поколінь. Зокрема, сьогодні залишається невирішеною проблема радіаційних відходів та відпрацьованого ядерного палива, вирішення якої потребує затрат і знань. Вирішення цих проблем пов'язані із формуванням культури безпеки.

Оскільки всі стратегії економічного розвитку передбачають збільшення ролі атомної енергетики, нагальним питанням залишається підвищення відповідальності за безпеку атомних станцій на всіх етапах життєвого циклу. Це потребує інвестицій в інфраструктуру, підготовку кадрів, наукових робітників, створення спеціальних інститутів, діяль-

ність яких має бути спрямована на створення атмосфери прихильності персоналу до завдань безпеки, його персональної відповідальності та формування в нього основних принципів культури безпеки. Ми маємо розуміти, що культура безпеки на АЕС є необхідною умовою на всіх етапах життєвого циклу, якими є проектування, будівництво, експлуатації, зняття з експлуатації.

Обговорення цих проблеми сьогодні, їх аналіз дозволить, на мою думку, сформувати концепцію культури безпеки, яка повинна впроваджуватися в усі сфери життєдіяльності.

ЯКОВЛЄВ Євген Олександрович,
*провідний науковий співробітник
Національного інституту стратегічних досліджень*

У виступах А. Б. Качинського, Ю. М. Скалецького, О. І. Насвіта, В. К. Броннікова, учасників попередніх засідань «круглих столів» з проблем культури безпеки були посилення на те, що розроблення МАГАТЕ з культури безпеки з'явилися у процесі аналізу причин аварії на Чорнобильській АЕС, яка була аварією глобального масштабу. А давайте згадаємо, що атомна промисловість на той час була найбільш відрегульована галузь стосовно техніки безпеки, як тоді вважалося на всіх рівнях.

Зараз виробнича, наукова, соціальна сфери знаходяться у стані трансформацій. Відбуваються перманентні зміни власності, структури на тлі старіння обладнання, недбалого відношення до нормативів безпеки, про які дуже змістовно говорили сьогодні представники Держгірпромнагляду. Нам не слід забувати про аварійність у Донбасі, де щороку гине до 300 людей, незважаючи на те, що там системі безпеки приділяється значна увага. Я нещодавно був на шахті імені В. І. Леніна у м. Горлівка, глибина якої сягає 1200 м. У забоях температура повітря становить 42°C, температура породи – 46°C, вологість повітря – 100 %. Яка може бути культура безпеки при роботі в забої в таких умовах? Усе це говорить про нашу культуру безпеки – наше відношення до самого життя, мислення, усвідомлення можливих наслідків.

Не буду навантажувати вас фактами, але хочу розповісти про ситуацію в наших промислово-міських агломераціях. В середньому у різних регіонах України щодня руйнуються 2-3 будинки через фізичне старіння та внаслідок небезпечних геологічних процесів, якими є підтоплення, просідання ґрунтів тощо. При цьому пошкоджуються системи централізованого комунального водопостачання, водовідведення, тепlopостачання та виникають загрози життю і здоров'ю населення. Ми маємо ризик десь близько 10^{-4} та 10^{-6} , що на два порядки (у 100 разів)

вище, ніж у країнах Європи. При цьому не слід змішувати зміст поняття культури безпеки й технічних нормативів. Рамкові вимоги культури безпеки як відкритої поінформованості, застосування й дотримання нормативів безпеки на всіх рівнях – від робітника до керівника, є її базовими елементами. На наш погляд, в умовах сучасного режиму експлуатації будинків, коли ми втрачаємо 30–40 % тепла, води, електроенергії, ініціатива на рівні нашого уряду про створення організацій співвласників багатоповерхових будівель є науково необґрунтованою.

І на завершення хотів би торкнутися питань, пов'язаних зі сланцевим газом. В існуючій угоді щодо розробки цих родовищ на території України не враховані фізичні процеси та відсутнє обґрунтування геологічних умов можливого видобутку цього газу. Тому, на мій погляд, потрібно створити робочу групу, яка має з урахуванням принципів культури безпеки та еколого-ресурсного складника нашої економіки обґрунтувати умови розробки родовищ сланцевого газу в Україні. Друге питання стосується державних будівельних норм України (ДБН А.2.2–1–2003, які в умовах прискореного процесу погіршення ситуації в навколишньому середовищі за багатьма положеннями застаріли та вимагають перегляду й узгодження з положеннями проекту Закону України «Про оцінку впливу на навколишнє середовище». Третє питання, як відзначав В. В. Бегун, потребує негайного вирішення – йдеться про вдосконалення системи моніторингу. Насамперед це стосується екологічного моніторингу за такими напрямками як водний, геологічний, біологічний тощо.

Слід наголосити, що концепція культури безпеки повинна базуватися на тісному зв'язку економічних та екологічних параметрів природно-техногенних геосистем «техногенний об'єкт – навколишнє середовище» на регіональному, територіальному та об'єктовому рівнях.

Підсумовуючи відзначу, що мені здається дуже вчасним проведення цього «круглого столу». Потрібно започаткувати діяльність Робочої групи з розроблення структури і, можливо, проекту Концепції культури безпеки в Україні.

ТЕМНИЙ Роман Георгійович,

технічний директор – заступник директора ДСП «Централізоване підприємство з поводження з радіоактивними відходами»

Я фахівець у сфері саме радіаційної та ядерної безпеки, маю відповідну освіту і стаж роботи у цьому напрямку понад 25 років. Хочу звернути увагу присутніх на п. 4 у рекомендаціях «круглого столу». Як на мене, він є дуже важливим для питань, якими я займаюся професійно,

та для суспільства загалом. Чому культура безпеки важлива для персоналу ядерних установок – це зрозуміло всім після Чорнобильської катастрофи. Але, на мою думку, аналізуючи ситуацію щодо ядерних установок та установок поводження з радіоактивними відходами, слід вказати й на інші етапи їх життєвого циклу – «проектування», «будівництво» та «зняття з експлуатації». Необхідно зважити на таке:

- добудови третього та четвертого енергоблоків Хмельницької АЕС. При цьому в Україні за часи незалежності, на жаль, багато чого втрачено саме в частині проектування та будівництва енергоблоків АЕС;

- настає час, коли діючі енергоблоки АЕС почнуть зніматися з експлуатації;

- в Україні існує величезна проблема з подоланням наслідків Чорнобильської катастрофи. І це, мабуть, є однією з головних національних ознак України у сфері культури безпеки;

- із проблемою подолання наслідків Чорнобильської катастрофи дуже тісно пов'язана проблема поводження з радіоактивними відходами (РАВ). І саме у сфері поводження із РАВ культура безпеки нині є вельми актуальною, оскільки фахівців у цій сфері в Україні готують обмаль;

- серед проблем поводження з радіоактивними відходами особливої уваги потребує проблема довгострокового зберігання та захоронення відходів;

- питання культури безпеки персоналу, що займається проектуванням, будівництвом та експлуатацією сховищ, є дуже важливим, оскільки наслідки дефіциту культури безпеки у цій сфері діяльності можуть «дуже боляче відгукнутися», навіть для наступних поколінь.

БЕГУН Василь Васильович,

доцент кафедри атомних електричних станцій і інженерної теплофізики теплоенергетичного факультету НТУУ «КПІ»;

ПИСЬМЕННИЙ Євген Миколайович,

декан теплоенергетичного факультету НТУУ «КПІ»;

ШИРОКОВ Сергій Васильович,

професор кафедри атомних електричних станцій і інженерної теплофізики теплоенергетичного факультету НТУУ «КПІ»

«Культура безпеки – необхідна стандартизація вищої освіти з безпеки». Як відомо, кожна епоха у розвитку суспільства формує свої вимоги щодо освіти, освіти з безпеки тощо. Головні вимоги суспільства

щодо сучасної освіти з безпеки відповідають сучасним потребам глобалізованого техногенного, насиченого об'єктами підвищеної небезпеки суспільства. Ці вимоги засновані на ризик-орієнтованому підході та принципах культури безпеки. Коротко ці вимоги до освіти з безпеки можна сформулювати у таких трьох положеннях:

- задоволення потреб суспільства у визначенні рівня безпеки персоналу, населення та довкілля;
- вивчення й застосування міжнародних вимог щодо безпеки;
- підготовка фахівців галузей виробництва відповідного рівня кваліфікації.

Глобалізаційні процеси, вільний (безкордоний) рух інвестицій, виробництв і робочої сили визначають нові передумови освіти з безпеки – вона має відповідати не тільки національному законодавству з безпеки, а й міжнародним стандартам з освіти та з питань безпеки. Згідно із законами України для кожного небезпечного виробництва має бути розроблено план ліквідації аварійних ситуацій та аварій та декларація безпеки з визначенням рівня ризику для персоналу, населення й довкілля. Відповідний Закон України²⁷ вимагає також, щоб Державна стандартизація з питань безпеки у надзвичайних ситуаціях техногенного та природного характеру, спрямована на забезпечення безпеки об'єктів господарювання, розроблялася «з урахуванням ризику виникнення техногенних катастроф та інших надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру».

Але випускники більшості кафедр навіть технічних вищих навчальних закладів не здатні виконувати розрахунки ризиків та розробку документів з безпеки. Тобто вимоги суспільства щодо освіти з безпеки здебільшого не задовольняються, потрібна освіта відсутня. Іншими словами, вимоги законодавства неспроможні виконувати в принципі спеціалісти без відповідної освіти, вони не здатні розробити заходи запобігання небезпек на основі розрахунку ризику з причин відсутності відповідних знань. Із цього слідує невтішний висновок – без підготовки фахівців усіх галузей у сфері безпеки, яка відповідає сучасним міжнародним стандартам (попередження аварій та надзвичайних ситуацій) наша країна не зможе перейти на нові міжнародні принципи забезпечення безпеки.

²⁷*Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру* : закон України від 08.06.2000 р. № 1809-III (із змінами, внесеними згідно із законами № 1419-IV (1419-15) від 03.02.2004 р., ВВР, 2004, № 19, ст. 259 № 3421-IV (3421-15) від 09.02.2006 р., ВВР, 2006, № 22, ст. 199 № 587-VI (587-17) від 24.09.2008 р., ВВР, 2009, № 9, ст. 117) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1809-14>

Тож чи доречно взагалі ставити питання про культуру безпеки при таких рівнях смертності й травматизму на виробництві та при надзвичайних ситуаціях в Україні? Поняття «культури безпеки» прийшло з атомної галузі, воно сильно пов'язане з особистою відповідальністю й виконанням своїх обов'язків кожною діючою особою небезпечною виробництва. Це словосполучення відзначає також вищий етап розвитку безпеки, коли набуті знання, вміння та навички стають внутрішньою потребою людини, що виконує складну й небезпечну роботу. Звісно, що при такому ставленні до виконання своїх обов'язків рівень безпеки буде мінімально можливим, про це вже також неодноразово йшлося у спеціалізованих журналах²⁸.

У розвинутих країнах з ринковою економікою принципи культури безпеки й ризик-орієнтованого підходу з ядерної галузі швидко розповсюдили в інші небезпечні галузі – це дає можливість зекономити значні кошти. Освіта також не є консервативною – як тільки з'являється потреба у знаннях, завжди знаходяться учбові заклади, які надають потрібні знання. Наприклад, принципи ризик-орієнтованого підходу, відповідні розрахунки, комп'ютерні коди для цих задач вивчаються із середини 70-х рр.²⁹, що ми почали робити тільки у вищих навчальних закладах ядерного спрямування із середини 90-х рр. Досі фахівці ядерної галузі отримували ці знання за кордоном.

Але чи можливий перехід від першої стадії розвитку безпеки, з такого дуже низького рівня, де ми зараз знаходимося, відразу на вищу стадію? На нашу думку – ні, неможливо. По перше, зверніть увагу, що про «культуру безпеки» за визначенням може йтися тоді, якщо є «знання, вміння та навички» й безумовно виконуються вимоги чинного законодавства. А якщо не виконуються навіть вимоги законів, немає знань, то мова про «культуру безпеки» завчасна. Тобто, якщо за законом «запобігання» має бути основою управління безпекою³⁰, а фахівці центральних органів виконавчої влади думають інакше, позитивних результатів очікувати марно. Так, на переконання фахівців МНС, вони у своїй діяльності не повинні виконувати функції забезпечення безпе-

²⁸Бегун В., Культура безпеки // Надзвичайна ситуація. – 2010. – № 12. – С. 40–43.

²⁹Бегун В. Зміна стратегії – вимоги часу / В. Бегун, В. Лифар // Надзвичайна ситуація. – 2011. – № 1. – С. 36–49.

³⁰Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру : закон України від 08.06.2000 р. № 1809-III (із змінами, внесеними згідно із законами № 1419-IV (1419-15) від 03.02.2004 р., ВВР, 2004, № 19, ст. 259 № 3421-IV (3421-15) від 09.02.2006 р., ВВР, 2006, № 22, ст. 199 № 587-VI (587-17) від 24.09.2008 р., ВВР, 2009, № 9, ст. 117) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1809-14>

ки об'єктів (запобігання), а мають забезпечувати захист населення у випадку аварії. Це хибна позиція – очікування аварій, як ми бачимо, надто дорого коштує народу України!

Можливість переходу на міжнародні принципи запобігання небезпек все-таки є, потрібні тільки політична воля та професіоналізм. А програма, що відповідає світовому досвіду, прописана теоретично в багатьох публікаціях, наприклад у журналі МНС³¹, у програмі економічних реформ Президента тощо. Але це дійсно велика реформа, яка має розпочинатися з освіти.

Зазначимо, що своєчасний перехід України на всесвітньо визнані норми в потенційно найбільш небезпечній галузі – ядерній енергетиці привів до підвищення рівня безпеки вітчизняних АЕС до світового рівня, про що також свідчить низка публікацій та перевірок міжнародної спільноти. До речі, так зване політичне рішення з диверсифікації поставок ядерного палива для вітчизняних АЕС, усупереч думці професіоналів, також призвело до мільйонних збитків на Південноукраїнській АЕС. Але це інша тема, хоча й напряду стосується безпеки держави.

Втручання заангажованих політиків, ставлення центральних органів влади до безпеки за «залишковим» принципом, ігнорування міжнародного досвіду ринкових принципів регулювання безпеки – ось причини та чинники, що впливають на забезпечення безпеки та стало-го розвитку. Потрібно прийняти рішення «круглого столу», яке допоможе центральним органам виконавчої влади змінити відношення до безпеки, перейти на сучасні ринкові механізми, які є вимогами часу.

Культура безпеки – сучасна концепція безпеки надскладних систем, зокрема АЕС. Регулювання безпеки на основі цієї концепції визнано світовою спільнотою як вища стадія розвитку безпеки. Нормативна база з безпеки АЕС на основі «Культури безпеки» відпрацьована на рівні МАГАТЕ. До речі, це агентство виконує також значну роботу зі стандартизації й вищої освіти в ядерній галузі.

Як відомо, п. 6 розпорядження КМУ від 3 серпня 2011 р. № 736-р про впровадження в Україні принципів культури безпеки в ядерній галузі передбачено «розроблення навчального посібника з питань культури ядерної безпеки та використання його в навчальному процесі вищих навчальних закладів, що готують фахівців у галузі атомної енергетики, як факультативного курсу». В НТУУ «КПІ» цей курс впроваджено в навчальний процес з 2009 р. для освітньо-кваліфікаційного рівня (ОКР) «бакалавр» спеціальності «атомна енергетика» (тобто для всіх

³¹Бегун В. Зміна стратегії – вимоги часу / В. Бегун, В. Лифар // Надзвичайна ситуація. – 2011. – № 1. – С. 36–49.

студентів) у достатньо великому обсязі – 126 навчальних годин із підсумковим екзаменом. З 2011 р. тут викладається ще більш детальна дисципліна «Основи управління безпекою» з поглибленого вивчення курсу для ОКР «спеціаліст, магістр» із загальним учбовим навантаженням 162 години.

Для інших спеціальностей поняття «ризик-орієнтованого підходу» й «культури безпеки» включені як розділ в навчальні стандарти³² дисципліни «Безпека життєдіяльності» з 2002 року. На жаль, у більшості навчальних закладів вимоги освітнього стандарту України не виконуються.

З позитивних вітчизняних досягнень у цьому напрямі можна визначити таке:

- повне впровадження принципів культури безпеки в ядерній галузі – НАЕК «Енергоатом»;
- на кафедрі атомних електричних станцій і інженерної теплофізики НТУУ «КПІ» розроблено навчальний посібник (2010 р.) і підручник (2012 р.) з культури безпеки, проводиться детальне вивчення сучасного курсу управління безпекою;
- у Національному науково-дослідному інституті промислової безпеки і охорони праці під керівництвом М. О. Лисяка виконанні роботи з визначення ризиків виробництва відповідно до Класифікації видів економічної діяльності, що відповідає міжнародним нормам, у минулому році була спроба включення в національну програму впровадження новітніх міжнародних стандартів (*Guidelines on occupational safety and health management systems, ILO-OSH 2001; Guide to occupational health and safety management systems, OHSAS 18001*);
- у Національному університеті кораблебудування імені Адмірала Макарова під керівництвом професора В. О. Михайлюка розроблено та впроваджено в навчальний процес навчальний посібник «Культура безпеки людства».

Отже, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України бажано узагальнити наявний в Україні та світовий досвід, новітні зміни в освіті з питань безпеки та задовольнити сучасні потреби суспільства. Саме освіта та центральні органи виконавчої влади можуть зробити найбільший внесок для безпеки та переходу на нові технології запобігання небезпек.

³²Змістові частини галузевих стандартів вищої освіти підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста та бакалавра щодо освіти з питань цивільної оборони, охорони праці, екології та безпеки життєдіяльності // Інструктивний лист МОН України від 19.06.2002 р. № 1/9307 / Інформаційний вісник «Вища освіта». – 2003. – № 11. – 55 с.

КАЧИНСЬКИЙ **Анатолій Броніславович,**
радник директора
Національного інституту стратегічних досліджень

Тема, що була запропонована для обговорення на засіданні цього «круглого столу», досить складна. Про це свідчить велика кількість питань професійного, виробничого та освітнього характеру, які обговорювали сьогодні учасники цієї розмови. У кожного є власне уявлення про культуру безпеки та шляхи її впровадження у різних галузях народного господарства та в Україні загалом.

Вважаю, що «круглий стіл» вдався. Концепція має право на життя. Різні пропозиції будуть враховані в рекомендаціях, і спільно з вами ми відпрацюємо такий документ. На моє глибоке переконання, культура безпеки за відсутності фінансів на новітні технології, в умовах реформування є чи не єдиним ресурсом для покращення ситуації.

Дякую за роботу, дякую за увагу і до нових зустрічей!

ЗМІСТ

ВСТУП	3
КУЛЬТУРА БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ: ПОТОЧНА СИТУАЦІЯ, ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ	4
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	14
МАТЕРІАЛИ ЗАСІДАННЯ «КРУГЛОГО СТОЛУ»	17
КАЧИНСЬКИЙ А. Б.	24
СКАЛЕЦЬКИЙ Ю. М.	25
НАСВІТ О. І.	31
ШЕВЧУК В. П.	32
ЄСИПЕНКО Ю. М.	36
ЗАПОРОЖЕЦЬ О. І.	37
СЕВИРІН М. В.	37
БАЛИНЕЦЬ М. М.	39
БРОННІКОВ В. К.	41
ЯКОВЛЄВ Є. О.	43
ТЕМНИЙ Р. Г.	44
БЕГУН В. В.	45
ПИСЬМЕННИЙ Є. М.	45
ШИРОКОВ С. В.	45
КАЧИНСЬКИЙ А. Б.	50

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ
КУЛЬТУРИ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ**

Аналітична доповідь

Літературний редактор: *М. Л. Рубанець*
Коректор: *Є. Ю. Стрижеус*
Верстка: *Є. Ю. Стрижеус*
Обкладинка: *О. Л. Чернявський*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
01030, Київ-30, вул. Пирогова, 7-а

Підп. до друку 12.12.2012. Формат 60х84/16. Папір офс. № 1. Різограф.
Гарн. «PetersburgC». Обл.-вид. арк. 3,71. Наклад 200 пр. Зам. 12-594.

Віддруковано ПП «Вид-во «ФЕНІКС»
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13-Б
Тел./факс 501-93-01

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК